
УДК 655.52

Наталія Черниш

*кандидат філологічних наук, професор,
Українська академія друкарства*

«Українська радянська енциклопедія» (1930—1934) та її редактор М. Скрипник: маловідомі сторінки історії видавничої справи

Видатний син України І. Огієнко зазначав: «Тепер, коли ми творимо самі своє вільне життя, як раз дочасно буде спинитися, озирнутися назад, окинути оком той довий шлях, що ми його перейшли». І далі: «У який бік життя не поглянемо, скрізь побачимо, як оригінально, своєрідно склав свою культуру народ український. Скрізь на всьому поклав він свою ознаку багатій культурі і яскравій талановитості» [6: 53]. Ці слова стосуються й розвитку національного книговидавництва, адже упродовж тисячі років існування книжкової спадщини історичні та культурні традиції, вибудовані на непересічних досягненнях попередників, були необхідною запорукою цивілізаційного розвитку, стрижнем духовної єдності нашого народу.

Особливе місце в системі українського книговидавництва займає енциклопедичне. Загально визнано, що саме енциклопедія є свідченням зрілості нації і створюється на етапі її найвищого злету. Зауважимо, однак, що ретельно вивчаючи багатий (хоча й неоднозначний) досвід другої половини ХХ ст. (див., наприклад: [13, 14, 16]), коли українські енциклопедії стрімко увійшли до кола авторських європейських довідкових праць, дослідники необґрунтовано оминають увагою першу половину ХХ ст., хоча цей історичний період засвідчує: не через інтелектуальну обмеженість чи низький культурний рівень українців, а внаслідок несприятливих, почасти навіть трагічних суспільно-політичних обставин вітчизняні фундаментальні дослідження стали складовою національної науки і культури порівняно пізно.

Справді, перші кроки до енциклопедичного охоплення знань про Україну у працях українських вчених, надрукованих у зарубіжних енциклопедіях, припадають ще на кінець ХІХ — початок ХХ ст. [див.: 8, 15]. Саме вони готували ґрунт для розробки авторитетної науково-довідкової праці українознавчого змісту, спроби видання якої у першій половині ХХ ст. здійснювались неодноразово та мали різний характер. Дослідники зазвичай основну увагу приділяють багатотомній (за задумом її видавців) енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем», започаткованій у Петербурзі 1914 р. До її редколегії увійшли М. Грушевський, О. Шахматов, А. Кримський, Ф. Кош, М. Єфименко, Ф. Вовк та інші відомі вчені, які уклали план видання, маючи на меті у систематизованому порядку подати читачеві найсуттєвіші відомості з історії, географії, культури, господарства України [17].

Менш відомий факт, пов'язаний з випуском збірника «Украинский вопрос» [10], що вперше побачив світ у Москві на початку 1914 р. та був підготовлений колективом редакції національного за духом часопису «Украинская жизнь». Дослідники, на жаль, не розглядають це видання у контексті становлення національної енциклопедичної справи [див.: 13, 14], обмежуючись переважно констатацією його суспільно-політичного значення, хоча вміщені тут публікації за глибиною охоплення проблем, повнотою фактичних відомостей, логічністю та виваженістю їх викладу дають підстави зробити висновок про відповідність видання вимогам тогочасної енциклопедичної методики.

Поява збірника «Украинский вопрос» була зумовлена тією ситуацією напередодні Першої світової війни, коли внаслідок свавілля царської цензури та жорстоких національних утисків ускладнилось розповсюдження часопису «Украинская жизнь» (не лише на теренах України, а й в Росії). Зацікавлення ж широкого загалу читачів у відомостях про минуле і сучасне українського національного руху на початках визвольних змагань зростали і поглиблювались, вимагаючи від видавців інформації відповідного змісту. Власне, ця невелика за обсягом книга (усього 133 с.) і була покликана задовольнити потреби громадськості, викласти, відповідно до назв основних розділів, не лише «основні елементи національної ідеї», «національні надбання українського народу», «ставлення російської державності та громадськості до українства», а й показати «український національний рух у минулому і теперішньому як прояв національного самовизначення», змалювати «українське питання на фоні світових подій останнього часу». Збірник мав широкий громадський та суспільно-політичний резонанс, двічі (у 1915 та 1917 р. з доповненнями, зумовленими тогочасними історичними подіями) перевидавався.

Більшість критиків були одностайними: громадський інтерес до збірника «Украинский вопрос» пов'язаний передусім із ґрунтовністю вміщеного матеріалу. Позитивним було те, що широке коло проблем, які об'єднуються довкола поняття «українство», автори поділили на чотири блоки: аналіз складових української національної ідеї; характеристику українського національного руху в історичній ретроспективі та в контексті політики російського царату щодо придушення цього руху; розгляд таких надбань українства, як художня, наукова література, преса, школа, громадські організації, театр, музика, мистецтво поза офіційною ідеологією великоросійського централізму; висвітлення українського питання на тлі міжнародних подій [5].

У подальшому Перша світова війна, зміна державного устрою та влади, визвольні змагання на українських землях дещо відтермінували роботу науковців і видавців над енциклопедичними працями, хоча проблема ця не втратила актуальності. У потоці лихоліть воєнного та повоєнного часу майже непоміченими залишилися намагання викласти матеріали про Україну у довідниках, що були надруковані за кордоном. Зокрема, у 1919 р. у швейцарському місті Берн побачило світ видання «L'Ukraine», а ще пізніше, у 1921 р. у Стокгольмі за редакцією відомого шведського україніста проф. А. Єнзена при співучасті українських наукових кіл було випущено своєрідну шведську «енциклопедію українознавства» —

«Ukrainarna». Обидва видання, так само, як і праця О. Барвінського «Die Ukraine» того ж періоду, досить глибоко, з характерною для енциклопедій повнотою викладали відомості з різних ділянок національного українського життя. В огляді «Дотеперішні українські енциклопедії» З. Кузеля [3] наводить ще декілька мало-відомих фактів. Зокрема, через брак коштів було припинено на підготовчому етапі працю над «Українською енциклопедією», яку письменник Б. Лепкий розпочав у друкарні Л. Шарфе (м. Вецляр) під час свого перебування у Німеччині у 1924 р.

Велику роботу з підготовки енциклопедій у 30-х роках ХХ ст. виконував також Український науковий інститут у Берліні. Лексиконова комісія на чолі з З. Кузелею та Д. Дорошенком співробітничала з німецькими енциклопедистами, зокрема з представниками таких відомих фірм, як «Ф. А. Брокгауз», «Майер», «Гердер». Члени комісії запропонували до вміщення у ці авторитетні довідники низку ґрунтовних енциклопедичних статей з українознавства, які були опубліковані у 1930 р. Зусиллями своїх науковців інститут випустив енциклопедичну збірку «Das gestige Leben der Ukraine in Vergangenheit und Ausland» (головний редактор її — В. Залозецький), розпочав збір матеріалів до довідника «Ukraine, Land der Zukunft» (він побачив світ дещо пізніше, у 1939 р.). На жаль, ці та інші спроби об'єднати в одному виданні весь українознавчий матеріал переважно через упередженість дослідників та незначні накладі довідників не були достатньо відомі широкому загалу тогочасних (та й, зрештою, і сучасних) читачів.

Певні зрушення в енциклопедичній справі відбувалися і на теренах Радянської України. Після завершення громадянської війни при Всеукраїнській Академії наук було створено спеціальну комісію для розробки універсального довідника у 25 томах. Комісія для складання «Енциклопедичного словника» (а саме такою була повна назва цього науково-методичного осередку) розпочала свою діяльність у січні 1921 р. під головуванням М. Стебницького та при активній участі авторитетних представників інших відділів Академії: А. Кримського (від історико-філологічного відділу), В. Липського (від фізично-математичного відділу), М. Василенка (від соціально-економічного відділу). У комісії працювали досвідчені вчені-редактори, кожен з яких вів свій напрям: філософію — проф. О. Гіляров; соціальні науки — проф. В. Синайський; економічні науки — акад. Р. Орженецький; філологію — акад. А. Кримський; літературу — акад. А. Лобода; фізично-математичні науки — акад. В. Плотников; геологію — акад. П. Тутковський; біологію — акад. О. Фомін; прикладні науки — проф. О. Котельников; медицину — проф. О. Сонкевич; мистецтво — акад. Ф. Шмідт; історію — акад. М. Василенко; географію — професори В. Кістяківський та М. Лучицький [1]. Загалом «Енциклопедичний словник», за задумом його укладачів, планувався як науковий довідник теоретичного і практичного спрямування, корисний для найширших кіл читачів. До його змісту повинні були входити статті, що висвітлювали б найважливіші теми українознавства. Науковці комісії працювали досить наполегливо та підготували обсяг матеріалів, розрахований майже на два томи. Першочергово планувалося випустити том «Україна», головним редактором якого став С. Сфремов. Однак у 1922—1923 рр. фінансове становище комісії суттєво погіршилось. Ось, зокрема,

що зазначено у Звідомленні за 1922 р.: «Поміж такими установами (йдеться про комісії Всеукраїнської Академії наук — *Н. Ч.*) дві перебували минулого року в безвихідно лихому становищі. Це — а) Комісія для складання біографічного довідника діячів України та б) Комісія для складання енциклопедичного словника... Хоч коло комісій й групувалися першорядні наукові сили, але повний брак коштів для оплати статей призвів до того, що замовлені статті перестали надсилатися, і праця в обох згаданих комісіях полягала вже тільки в тому, щоб підготовлювати реєстри потрібних статей» (цит. за [1: 25]). Навесні 1924 р. Комісія для складання «Енциклопедичного словника» фактично припинила роботу з економічних та політичних причин, хоча офіційно існувала до 1930 р., коли передала накопичені матеріали до редакції Української Радянської енциклопедії (УРЕ).

Важливим періодом для України та українського народу став кінець 20-х — початок 30-х років ХХ ст., коли завдяки зусиллям когорти свідомих українців та під тиском внутрішніх обставин більшовицька верхівка змушена була йти на суттєві поступки у питаннях національного життя. З українізацією відбулися помітні зрушення у піднесенні культурно-освітнього рівня населення: на тлі ліквідації неписьменності, розширення мережі культурно-освітніх закладів зростали потреби у відомостях про свою культуру, історію, видатних діячів. І хоча суспільно-політичне життя тогочасної України аж ніяк не можна вважати однозначним, все ж науковці, видавці, громадськість скористалися відносно сприятливими обставинами для відновлення і подальшого розгортання роботи зі створення та видання багатотомної української енциклопедії [11].

Наприкінці 1929 р. Президія Всеукраїнської Академії наук запропонувала своїм відділам подати пропозиції щодо змісту, структури й обсягу майбутньої Української Радянської Енциклопедії (УРЕ), рішення про підготовку якої ухвалив Х з'їзд КП(б) України у листопаді 1927 р. У його матеріалах, зокрема, наголошувалось: «Зріст української культури за роки існування Радянської влади висуває вже потребу поставити велике наукове завдання про видання великої радянської української енциклопедії» [7: 403]. З метою науково-методичної підготовки такої праці у 1930 р. у Харкові було засновано «Акційне товариство видавництва УРЕ», серед фундаторів і акціонерів якого — Рада Народних комісарів УСРР, Держстрах, Наркомпрос, Наркомюст, Держплан, Наркомфін та інші поважні державні установи, сформовано редакційну колегію УРЕ, до складу якої увійшли М. Скрипник (голова), С. Косіор, В. Затонський (головний редактор у 1933—1934 рр.), П. Любченко, А. Річицький, О. Шліхтер, Й. Якір, В. Чубар, А. Хвиля, А. Геттлер, створено робочий орган — редакційне бюро, що опікувалося поточними проблемами. До складу редакції також входили плановий відділ (з двома підвідділами — словника та обліку й комплектування), контрольний відділ, технічна редакція, бібліотека, укомплектована різноманітною енциклопедичною літературою з інших країн за допомогою Всеукраїнської Академії наук, окремі видавничі служби (коректорат, машбюро). Редакційно-методичною підготовкою матеріалів займалися наукові відділи: історії і сучасної політики; економіки; філософії і педагогіки; природознавства і точних наук; літератури, мистецтва і мово-

знавства; права і радянського будівництва; техніки; географії; військової справи. Враховуючи змістові особливості УРЕ, крім спеціалізованих, було створено також й відділ національного питання, що мав на меті надати виданню національного характеру (певна річ, у «дозволенних» радянською ідеологією межах).

Хоча початково випуск нової енциклопедії планували здійснити у 50-ти томах накладом 30 тис. примірників та завершити у вересні 1939 р., деякі організаційні проблеми та принципові негаразди (передусім тотальний контроль за усіма видавничими справами, що його здійснювали партійні органи, численні перехресні перевірки попередньо підготовлених науковцями матеріалів, а також відсутність належного науково-методичного досвіду) позначилися на термінах опрацювання статей навіть першого тому. Так, якщо на засіданні правління УРЕ у вересні 1931 р. обсяг початкового тому довідника (літери А, Б, В) було затверджено у 27 друкованих аркушів, а терміни опрацювання словника передбачалися з листопада 1930 р. до лютого 1931 р., підготовка остаточного варіанту статей мусіла тривати до середини червня того ж року, а вихід у світ — у січні 1932 р., то вже на початку 1931 р. ці строки довелося скорегувати, адже колектив редакції не встигав здійснювати усі необхідні підготовчі та редакційно-видавничі процеси. Випуск УРЕ було відтерміновано до березня 1932 р. Реалії роботи видавничого осередку вплинули і на зміни загального обсягу енциклопедії: його було скорочено до 40 томів, хоча до 30 друкованих аркушів зріс обсяг тому, а також наклад — 35 тис. примірників [4: 43].

Колектив УРЕ надзвичайно наполегливо працював над вирішенням нагальних організаційних та науково-методичних завдань, що зазвичай постають перед видавцями універсальних енциклопедій. Передусім йдеться про формування словника — повного переліку назв матеріалів, що увійдуть до довідника. Було ухвалено, що майже 50 % майбутніх статей складатимуть терміни, запозичені з тогочасних радянських та «приступних» зарубіжних енциклопедій (БСЭ, «Энциклопедического словаря» Ф. А. Брокгауза та І. Ефрона, МСЭ, «Великого Брокгауза» та ін.); інші цінні матеріали у вигляді карток надійшли з комісій Всеукраїнської Академії наук (згаданої вище Комісії для складання «Енциклопедичного словника», Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України). Науковими редакторами УРЕ були підготовлені й необхідні для результативної роботи методичні матеріали — «Інструкція для авторів, редакторів відділів» (проф. В. Костенко), «Реєстр скорочень та символів, бібліографічних стандартів» (проф. Ю. Кленович). З урахуванням європейських традицій енциклопедичної справи вирішувались проблеми правопису іншомовних слів, власних назв, зокрема географічних

Про поточні редакційні справи громадськість оперативно інформував «Бюлетень УРЕ», який видавали у Харкові у 1931—1932 рр. (світ побачили лише три випуски). За час діяльності енциклопедичного осередку до організаційно-творчої роботи, складання словників, написання та редакційного опрацювання статей були залучені провідні науково-дослідні установи, творчі організації України, талановиті діячі національної науки й культури: О. Бадан, Ю. Бачинський,

О. Білецький, О. Богомолець, Олекса Десняк (Руденко), Д. Заболотний, П. Козицький, О. Корчак-Чепурківський, Лесь Курбас, І. Микитенко, О. Палладін, С. Пилипенко, С. Рудницький, І. Соколянський, П. Тутковський, В. Юринець, М. Яворський. За копіткою повсякденною працею стояв головний редактор УРЕ М. Скрипник — один з непересічних лідерів українства ХХ ст., надзвичайно обдарована особистість з самотнім творчим і громадським набутком, справжній патріот України. Свою принципову позицію як головного редактора щодо тематичного спрямування і змістового наповнення видання М. Скрипник виклав на засіданні редакційного бюро УРЕ 4 грудня 1930 р.: «Це буде перша українська, перша велика і перша радянська енциклопедія. Треба зробити цю енциклопедію знаряддям обслуговування цілої культури нашої, ... у тім і в справі українки» (цит. за [2]). Паралельно з підготовкою універсальної енциклопедії проводились і науково-методичні заходи по укладанню короткого однотомного енциклопедичного словника, який розглядали не як скорочений додаток до УРЕ, а як цілком самостійне, окреме видання.

Робота редакційно-видавничого колективу УРЕ весь час перебувала під постійним і суворим контролем ЦК КП(б) України. Починаючи з середини 1933 р. діяльність енциклопедистів неодноразово підпадала під різку критику, в світлі якої підготовлені до друку статті вилучали з видання або повертали на доробку. Редакторів, співробітників, авторів матеріалів необгрунтовано звинувачували в націоналізмі, часто-густо підкреслювали «недостатній» ідеологічний, науковий рівень матеріалів, виявляли «хибні» політичні акценти. Наведемо лише один приклад: статтю, присвячену Х. Алчевській, повертали на доопрацювання та додаткове рецензування дев'ять (!) разів, в результаті було вирішено «не давати» про неї жодних відомостей [4: 47].

У червні 1933 р. Політбюро ЦК КП (б) України, розглянувши питання «Про стан видавництва УРЕ і видання енциклопедій та словників», констатувало (мовою оригіналу): «Издательство УРЭ работало совершенно неудовлетворительно, истратив за 3,5 года своего существования 1,5 млн. и не издал ни одного тома» [19], а у вересні того ж року, повернувшись до аналізу стану справ в українському енциклопедичному книговидаванні, висловилося ще гостріше: «ЦК КП (б) України констатує, що редбюро Української Радянської енциклопедії, що мало здійснити важливу директиву Х з'їзду про видання Української Радянської енциклопедії як могутнього чинника української пролетарської культури, виявило цілковиту неспроможність виконати своє завдання» [20].

Не витримавши цькування та навалюючого шельмування, не в змозі протистояти безпідставним, надуманим звинуваченням щодо «націонал-ухильництва», «браку більшовицької пильності» та зв'язків з «буржуазно-націоналістичними елементами» на початку червня 1933 р. пішов з життя головний редактор УРЕ М. Скрипник. На підставі сфабрикованих справ, брехливих наклепів каральні органи заарештували, а згодом розстріляли професора О. Бадана (Яворенка) (завідуювача сектору чужомовних словників УРЕ в 1930—1933 рр.), професора, член-кореспондента АН УРСР М. Орлова (редактора підвідділу точних наук у

1931—1933 рр.), професора, публіциста і перекладача А. Річицького (заступника головного редактора в 1930—1933 рр.). Також пізніше, у 1938 р., був розстріляний академік АН УРСР В. Затонський, що після смерті М. Скрипника обійняв посаду головного редактора видання. Чимало інших працівників УРЕ були засуджені і заслані до виправно-трудових таборів [9].

На початку листопада 1934 р. Політбюро ЦК КП (б) України ухвалило постанову, в якій остаточно було вирішено долю УРЕ: «У зв'язку з потребою корінної перевірки матеріалів, що їх підготовляв минулий склад робітників УРЕ, — на рік припинити роботу по випуску томів УРЕ. Апарат УРЕ розпустити. Матеріали і майно УРЕ передати Наркомпросу» [21]. Насувалась пора «розстріляного відродження», коли у центрі України і на місцях згорталася українізація, активізувались ганебні фальсифіковані кампанії боротьби з «українським буржуазним націоналізмом», наростала нетерпимість до інакомислення. На тлі тогочасних негативних суспільно-політичних реалій українського життя наприкінці 1934 р. роботу по створенню та виданню УРЕ було припинено, редакцію ліквідовано. Зникли і досі не знайдені численні важливі документи: матеріали першого тому новоствореної енциклопедії, підготовлені до друку редакційні статті інших томів, архівні документи, картотеки, фотоілюстрації, «Бюлетені УРЕ», рекламно-інформаційні видання, фактично все, дотичне до діяльності видавничого осередку.

Особливе зацікавлення науковців викликає нині доля першого тому УРЕ, який, за попередніми рішеннями правління видавництва, заплановано було випустити у світ спочатку у січні 1932 р., а пізніше, відповідно до скорегованих термінів, — у березні того ж року. Однак, як можемо переконалися, у постанові «Про стан видавництва УРЕ і видання енциклопедій та словників», датованій червнем 1933 р., чітко констатовано, що видавництво УРЕ «не видало жодного тому» [19]. Сучасні дослідники енциклопедичної справи висловлюють з цього приводу декілька міркувань. Так, М. Фельбаба вважає, що перший том все ж було надруковано обмеженим накладом та надіслано для ознайомлення тогочасному українському партійному керівництву і, можливо, передплатникам, але пізніше примусово вилучено та знищено [12]. Це припущення підтверджує також і той факт, що 26 жовтня 1934 р. харківська газета «Ленінська зміна» надрукувала одночасно дев'ять відгуків на нову енциклопедію. Відомий письменник Ю. Смолич, автор одного з них, писав: «Перший том нашої УРЕ лежить переді мною — молоденький, свіжий і пахне друкарською фарбою — немов порохом битв і бойовищ. Прекрасно!». С. Ляшко на основі ґрунтовного дослідження матеріалів Інституту рукописів Національної бібліотеки України, зокрема фондів біографістики [4: 46—48], робить висновок, що станом на кінець 1934 р. перший том УРЕ перебував ще в редакції на доопрацювання, адже, чимало резолюцій на оригіналах біографічних статей, які повинні були увійти до першого тому (приміром, на літеру А), датовані липнем — жовтнем 1934 р. Це дає вагомий підстави вважати неможливою публікацію енциклопедичних матеріалів у завершеному вигляді у тому ж таки жовтні 1934 р. [18].

Можемо висловити власні припущення, що перший том енциклопедії у завершеному вигляді так і не побачив світ, хоча, вірогідно, окремі зошити все ж були

надіслані партійному керівництву, однак своїм змістом викликали хвилю невдоволення тогочасної більшовицької верхівки. Саме це підштовхнуло Політбюро ЦК КП (б) України до рішення про припинення діяльності видавництва УРЕ, ухваленого, як ми зазначали, на початку листопада 1934 р. Незаперечно одне: перший том УРЕ досі не знайдений дослідниками української енциклопедичної справи ні в книгосховищах, ні в архівах нашої країни (включно з архівами СБУ).

Як бачимо, спроби підготувати та видрукувати енциклопедичний довідник українознавчого змісту, які неодноразово і наполегливо здійснювались у першій половині ХХ ст., переконливо засвідчували, що виключно внаслідок несприятливих, почасти навіть трагічних суспільно-політичних обставин того часу фундаментальні енциклопедичні праці стали складовою національного наукового і культурного життя порівняно пізно. Зусилля свідомої української еліти, яка добре розуміла важливість справи, громадську необхідність високоавторитетного ґрунтовного довідкового видання універсального характеру з пріоритетністю українознавчих матеріалів у його структурі, протягом тривалого періоду не були результативними, однак вони сприяли накопиченню науково-методичного досвіду, що виявився продуктивним пізніше.

ЛІТЕРАТУРА

1. Варава Т. Словникові комісії УАН—ВУАН (1918—1933) // Бібліотечний вісник. — 2000. — № 2. — С. 24—27.
2. Зяблюк М., Слободяник А. Шикуючи багатотомні ряди знань, історії, досвіду // Друк & книга. — 2003. — № 1 (3). — С. 12.
3. Кузеля З. Дотеперішні українські енциклопедії // Енциклопедія українознавства: Систематична частина. — Т. 1. — К., 1994. — С. 9—11.
4. Ляшко С. М. Біографічна довідкова справа в Україні (60-ті рр. ХІХ — 40-і рр. ХХ ст.): Нариси історії. — Запоріжжя, 2006. — 88 с.
5. Миронюк Д. Видавнича діяльність редакції журналу «Украинская жизнь» (1912—1918 рр.) // Друкарство. — 2003. — № 2. — С. 93.
6. Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. — К., 1991. — 272 с.
7. Про завдання культурного будівництва на Україні: Резолюція Х з'їзду КП (б) України // Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918—1956. — К., 1958. — 703 с.
8. Романів О. Довгий, тернистий шлях українства до самопізнання // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. — Т. 1. — К.: Глобус, 1993. — С. 4—14.
9. Рубльов О., Фельбаба М. Доля співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років // З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ. — К., 2000. — № 2/4. — С. 207—225.
10. Українське питання / Укр. переклад, упорядкування, передмова та примітки М. Тимошика. — К., 1997. — С. 22.
11. Фельбаба М. М. Історія проекту «Української радянської Енциклопедії» у контексті політики українізації (1927—1934 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2001. — 17 с.

12. Фельбаба М. М. Нездійснений проект: з історії підготовки скрипниківської «Української радянської енциклопедії» // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. — К., 1999. — Вип. 2. — С. 362—370.
13. Черниш Н. І. Українська енциклопедична справа: історія розвитку, теоретичні засади підготовки видань. — Львів, 1998. — С. 8.
14. Черниш Н. І. Українське енциклопедичне книговидання: досвід ХІХ—ХХ ст. та сучасні проблеми // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. — Вип. 3. — К., 2000. — С. 187—198.
15. Черниш Н. І. Українське енциклопедичне книговидання: маловідомі факти ХІХ—першої третини ХХ ст. // Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. — К., 2005. — Вип. 10. — С. 199—211.
16. Черныш Н. И. Уроки издательского опыта академика Н.П. Бажана: Работа в Главной редакции Украинской Советской Энциклопедии // Книга: Исследования и материалы. — М., 1987. — Вып. 54 — С. 106—124.
17. Черниш Н. І. Участь Михайла Грушевського у виданні «Украинский народ в его прошлом и настоящем» // Наук.-теор. конф. «Михайло Грушевський і Західна Україна»: Тези доповідей. — Львів, 1995. — С. 154—156.
18. Архів УН УРСР. УРЕ. Біобібліографічний словник. Літера А. — НБУВ, УР, ф. Х, спр. 4863, арк. 1—36.
19. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6225, арк. 9—10.
20. Там само, оп. 6, спр. 285, арк. 67.
21. Там само, оп. 6, спр. 431, арк. 84.